

Herdenkingsrede 2010

Zaterdag 25 september 2010

Prof.dr. J.C.H. Blom, oud-directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Graag zeg ik u dank, mevrouw de voorzitter, voor de eervolle uitnodiging hier vandaag de jaarlijkse herdenkingsrede uit te spreken. Volgens oud-gevangene E.P. Wellenstein markeert het feit dat ik hier sta een overgang. "Tot nu toe viel die taak", zo schreef hij mij enkele maanden geleden, "meestal toe aan iemand, die nog een persoonlijke band met dat verleden had, als 'témoin de l'histoire', of als nazaat. Laatstelijk Hirsch Ballin, daarvoor o.a. Donner jr. en De Beaufort. In 2003 was ik nog één van de laatste oud-gevangenen, die daar uit eigen herinnering kon spreken; daarna nog één maal in 2005 (Jan Eusman), en nu is dit onderwerp definitief 'geschiedenis' geworden en is het woord dus terecht aan een professionele historicus die het los van zijn individuele belevenissen kan behandelen".

Het spreekt echter niet vanzelf dat herdenken zonder de direct betrokkenen zin heeft. En de rol van de professionele historicus bij herdenkingen is bepaald niet zonder problemen, omdat er een grote spanning bestaat tussen collectieve herinnering, die bij herdenkingen domineert, en historisch bewustzijn, dat centraal staat in de geschiedbeoefening. Daarover is in mijn vak veel nagedacht en geschreven. Heel kort samenvattend zou men kunnen zeggen, dat collectieve herinnering op een versimpelende manier een één-op-één-relatie legt tussen heden en verleden. Historisch bewustzijn daarentegen richt zich juist op de plaatsing van de gebeurtenissen uit het verleden in hun historisch context, die wezenlijk anders is dan het heden.

Bij herdenkingen is het betrokken deel van het verleden niet alleen om zich zelfs wille aan de orde, maar ook om er een morele en politieke boodschap aan te ontlenen en zo zin te geven, met het bekende 'Nooit Meer' als minimum. De historicus gaat het in zijn professionele activiteit daarentegen juist om zorgvuldige reconstructie en scherpe analyse, die leidt tot inzicht en verklaring in het licht van de verhoudingen van toen. Beide benaderingen sporen niet zonder meer: morele boodschap en historische interpretatie vallen niet vanzelf samen, soms integendeel. In deze toespraak wil ik dit probleem nader verkennen, zonder de illusie een kant en klare oplossing te kunnen bieden.

Daarbij heb ik overigens (tenminste) twee zielen in mijn borst. Behalve professioneel historicus ben ik immers ook staatsburger, een betrokken lid van de samenleving met de overtuiging dat het verleden er toe doet. Als historicus weet ik heel goed dat in het verleden de morele dimensie als (mede) verklarende factor van groot belang was: de morele dilemma's van toen in de omstandigheden van toen. Maar evenzeer weet ik dat de morele en politieke appreciaties vanuit het heden niet volstrekt buiten de geschiedbeoefening zijn te houden. Wij historici proberen tot het uiterste 'onpartijdig' te zijn, ook als het om de oorlog en de bezettingstijd gaat, en niet in een gemakzuchtig goed-fout denken te vervallen. Maar daar zullen wij nooit voor honderd procent in slagen.

Misschien is het goed eerst kort iets te zeggen over hoe mijn persoonlijke achtergrond bij herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog en de bezettingstijd een rol speelt, los van mijn positie als historicus. Voor eigen herinnering ben ik, in 1943 geboren, inderdaad te jong. Maar ook ik ben nazaat en heb familieleden met herinneringen en, overigens zeer uiteenlopende, ervaringen. Als spreker bij herdenkingen op 4 mei ben ik vaak begonnen met het volgende verhaal uit mijn familie. Nu ruim 65 jaar geleden, eind april 1945, werd mijn vader, die in Leiden woonde, maar sinds de zomer van 1944 in Friesland ondergedoken was geweest en daar deel uitmaakte van een verzetsgroep, opgeroepen om een nabij Zwolle aan de IJsseloever aangespoeld lichaam te identificeren. Zoals al gevreesd, ging het om het lichaam van een van zijn beste vrienden, die in dezelfde verzetsgroep actief was geweest. Enige maanden eerder, in februari 1945, was hij door een ongelukkige samenloop van omstandigheden door de bezetter gearresteerd. Vlak voor de komst van de geallieerde troepen had de SD hem – en met hem negen anderen – op 10 april 1945 in Zwolle op de IJsselbrug als Todeskandidat geëxecuteerd en zijn lijk in de IJssel gegooid. Elders in het land gebeurden zulke dingen ook wel in die chaotische eindfase van de oorlog. Zijn naam is op het gedenkteken in Zwolle vermeld: Ph. (Flip) Pander. Mijn jongste, na de oorlog geboren, broer is naar hem vernoemd. Zo was, ook al beseften wij het meestal nauwelijks, het oorlogsverleden in ons gezin steeds, elke dag weer aanwezig.

Direct op het Oranjehotel betrekking hebbende verhalen met een schokkende en dramatische strekking zijn er te over. Zo werd ik de documentatie verkennend, getroffen door gruwelen die op naam staan van de man die vanaf februari 1941 de scepter zwaaide in het Oranjehotel, Hans Schweiger. Hij liet in de strenge winter van 1941-1942 de binnenplaats met water onderspuiten en op de spiegelgladde ijsvlakte Joden zonder kousen en schoenen 'sport' doen. Daarna moesten zij met beide benen in een jutezak naar een kachel huppelen er met blote handen hete kolen uithalen en in de zak doen. Overdekt met brandwonden werden zij enige uren later in de cel geworpen. Joden moesten elkaar ook met stokken slaan. Wie weigerde kreeg er van langs van Schweiger en Kotälla. Joodse gevangenen werden ook gedwongen tot weerzinwekkende handelingen bij een in de gang omgevallen tonnetje.

Zulke verhalen kunnen heel goed dienen als opmaat voor een zingeving aan deze schokkende fase van de geschiedenis. Zij maken op indringende wijze duidelijk waarom wij de gevallen herdenken. Zij vielen in een strijd met wereldhistorische betekenis, die als wij er in algemene zin betekenis aan willen geven, in abstracte termen wordt gegoten: een strijd tussen een agressor en een vredelievende kleine natie, een strijd tussen democratie en totalitaire dictatuur, een strijd tussen vrijheid en onderdrukking, een strijd ook tussen vervolging en uitmoording enerzijds en menselijke waardigheid en mensenrechten anderzijds.

Ook de afloop van die veelzijdige strijd is het herdenken ten volle waard. Die bepaalde immers dat wij leven in een samenleving, die –wat wij er ook op aan te merken hebben en wat wij er ook aan zouden willen verbeteren– veel kenmerken heeft die wij van wezenlijk belang achten voor een menswaardig bestaan. Vandaar meestal de oproep om waakzaam te zijn, zowel in Nederland als elders waar het met de vrijheid, de democratie en de mensenrechten lang niet altijd mooi is gesteld. In de reeks herdenkingen van het Oranjehotel kom ik zulke betogen herhaaldelijk tegen. ‘Nooit Meer’, ik noemde het al, is ook daarbij het minimale motto.

Ik onderschrijf een dergelijke zingeving als staatsburger zonder aarzeling. Daarmee participeer ik in wat Herman von der Dunk in 1980 de “basisconsensus” over goed en fout noemde, die sinds 1945 onveranderd is gebleven, en die tevens “het geestelijk fundament vormt van de hedendaagse democratie in Nederland en in heel het Westen”. Het is goed dat in een samenleving zulke principes met enige regelmaat onderstreept worden, met nadruk in min of meer rituele bijeenkomsten naar voren geschoven, gecelebreerd zo u wil. Maar toch voel ik tegelijkertijd iets wringen, heb ik last van een zeker gevoel van onbehagen, dat ik toeschrijf aan mijn historisch geweten, en waar ik als onderzoeker niet alleen in sta.

De Franse politieke wetenschapper Jacques Semelin publiceerde in 2005 een indrukwekkend – zowel intellectueel afstandelijk als emotioneel confronterend – boek over massaal geweld en genocide. Na diepgravende uiteenzettingen over en analyses van tal van aspecten van massaal geweld met de Holocaust, de etnische zuiveringen in Bosnië en de genocide in Rwanda als centrale voorbeelden, sluit hij zijn boek af met een concluderende beschouwing getiteld ‘Het “Nooit Meer” refrein’. Hij constateert dat na de Tweede Wereldoorlog dit ‘Nooit Meer’ met goede reden het algemene adagium was. Men zou lessen trekken uit de catastrofe, racisme in al zijn vormen bestrijden, tolerantie bevorderen enzovoorts. Maar wat, vraagt Semelin vertwijfeld, is er vandaag de dag van deze vrome intenties geworden? Overal ter wereld voltrokken en voltrekken zich de meest vreselijk taferelen: Cambodja, Indonesië, Tjetjenië, Biafra, Guatemala, Irak, Rwanda, Darfur om maar enkele voorbeelden -het is zijn keuze- te noemen. Ik citeer: “Hier en nu in het begin van de 21e eeuw is het aanhoren van de leuze ‘Nooit Meer’ bijna onverdraaglijk geworden”. Is het niet dringend tijd om in plaats van er alleen maar over te praten de werkelijkheid, hoe gruwelijk ook, onder ogen te zien en te proberen te begrijpen hoe deze tragische voortdurende herhaling van massamoord mogelijk is?

Semelin constateert dat de onderzoekers van genocide en massamoord met hoogst tegenstrijdige conclusies en gevoelens kampen. Enerzijds delen zij in de verontwaardiging over de herhaalde hypocrisie van de zogenaamde ‘internationale gemeenschap’ met betrekking tot massale slachtpartijen. Maar anderzijds hebben zij juist door hun onderzoekingen veel inzicht gekregen in de achtergronden van deze passiviteit en mislukkingen en zijn zij daardoor buitengewoon sceptisch geworden over de mogelijkheden om een effectieve wereldwijde politiek ter bestrijding van massamoord te voeren. Hoe te leven met deze verscheurdheid tussen de eisen van universele moraliteit en het inzicht in de werkelijkheid in de wereld? Is er iets anders mogelijk dan dwaze naïviteit of diep cynisme? Ja, hoopt Semelin. Een paradoxale vorm van denken zou de uitweg kunnen zijn, waarin tegenstellingen toch samen komen. Hij citeert daarbij F. Scott Fitzgerald: “De toetssteen voor een superieure intelligentie is het vermogen om tegelijkertijd twee tegengestelde overtuigingen te koesteren en toch te blijven functioneren. Men zou bijvoorbeeld in staat moeten zijn om in te zien dat iets hopeloos is en toch vastbesloten zijn om het te veranderen.” Semelin sluit vervolgens af met een pleidooi om zowel in de handelende internationale politiek als in de onderzoekende wetenschap de aandacht vooral te richten op het onderkennen van en optreden bij vroege tekenen van mogelijk dreigende genocide of andere massamoord.

Dat pleidooi voor verder onderzoek brengt mij terug bij de spanning tussen het beeld van het verleden bij herdenkingen en de resultaten van geschiedkundig onderzoek: de eerder genoemde collectieve herinnering versus historisch bewustzijn. Onder invloed van de veranderende tijdsomstandigheden is die collectieve herinnering, de publieke beeldvorming met betrekking tot het verleden van de bezettingstijd, in de loop der jaren aan sterke veranderingen onderhevig, ook al zijn de ‘témoins de l’histoire’ (Wellenstein) daarbij tot nu toe steeds aanwezig geweest. Zo staat tegenwoordig in die beeldvorming de vervolging van de Joden centraal, soms zelfs zo sterk dat er mensen, vooral jongeren, zijn die denken dat de Tweede Wereldoorlog daarom is uitgebroken. Dit hangt direct samen met het feit dat vanaf eind jaren zestig met recht in veel zingevend terugblikken op deze periode de Holocaust als het meest schokkende element wordt herkend. ‘Nooit Meer’ heeft sindsdien in toenemende mate daarop betrekking: ‘Nooit meer Auschwitz’. Maar dat wringt met het historisch inzicht dat – behoudens voor de Joden zelf en een deel van hun vervolgers – de massamoord op de Joden in de tijd zelf nu juist niet centraal stond.

Dit probleem klemmt in zekere mate te meer nu bij de herdenkingen –Wellenstein constateert het terecht- steeds minder tijdgenoten aanwezig zijn en zij binnen afzienbare tijd helaas geheel afwezig zullen zijn. Hun authentieke verhalen konden steeds bijdragen aan het overbruggen van de kloof tussen collectieve herinnering en historisch bewustzijn. Bij veel herdenkingen van de stichting Oranjehotel was dat ook het geval. Het is duidelijk dat alleen zorgvuldig en grondig onderzoek hier compensatie kan brengen. De reflectie op de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog kan en mag niet op mythevorming of half juiste, laat staan onjuiste verhalen gebaseerd worden. Dan zal van die herdenkingen geen positief effect meer uit kunnen gaan, wellicht zelfs het tegendeel.

Vandaar dat ik mijn pleidooi voor voortgezet historisch onderzoek hier graag ook betrek op de gebeurtenissen die meer specifiek herdacht worden. Daarbij kunnen professionele historici een nuttige rol vervullen, al zijn zij in moreel opzicht geenszins de vanzelfsprekende experts. Gelukkig is er aan goed onderzoek geen gebrek, al blijven er altijd wensen. Met betrekking tot het Oranjehotel bijvoorbeeld kon weliswaar zonder al te veel moeite in literatuur, op uw website en bij een verkennend onderzoek in de collecties van het NIOD van alles worden gevonden. Maar een goed en helder historisch overzicht waarbij de verspreide gegevens in de relevante context worden geplaatst en nader geanalyseerd, heb ik toch niet kunnen vinden. Over genoemde Schweiger bijvoorbeeld weten wij eigenlijk niet heel veel. Ook over de kennelijke aanwezigheid van kinderen in het Oranjehotel, over de relatie van de 'gasten van het Oranjehotel' tot de 'gewone' criminelen in de Scheveningse gevangenis en over gevangenen die overdag in de buitenwereld werkten, tasten wij nogal in het duister. Ik weet dat er in uw stichting plannen voor geschiedschrijving bestaan. Ik onderstreep graag het belang hiervan.

Maar het belang van zorgvuldige geschiedbeoefening strekt verder dan zulk gericht onderzoek alleen. De gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog en dus ook de Holocaust –en hetzelfde kan gezegd worden van andere vormen van massaal geweld– zijn dermate schokkend en op het eerste gezicht voor velen zo onbegrijpelijk dat zij soms worden toegeschreven aan 'het kwaad zelf', iets dat zich min of meer als een natuurramp buiten ons om onontkoombaar voltrekt. Dat paralyseert ons en het is onjuist. Het miskent dat geschiedenis in de letterlijke zin van het woord mensenwerk is.

Geschiedenis gaat immers niet alleen over mensen, zij wordt ook gemaakt door mensen. De dynamiek van het historisch proces wordt in essentie bepaald door de eindeloze interactie van onuitputtelijke reeksen menselijke handelingen en beslissingen (ook om dingen na te laten). Die mensen handelen bewust, onbewust en vooral in gecompliceerde mengvormen daarvan. Zij beslissen individueel, maar tegelijk in een enorme variëteit van groepen. Zelfs als het in de uiterlijke vorm instituties betreft, gaat het uiteindelijk toch steeds om menselijk handelen. Dat geldt ook voor meestal moeiteloos gehanteerde abstracte begrippen om de werkelijkheid van het verleden aan te duiden, zoals Renaissance, Verlichting, oorlog en Holocaust. Achter factoren gaan altijd ook actoren schuil.

Dat drukt ons met de neus op ieders individuele verantwoordelijkheid in het historisch proces. Indien ons handelen volstrekt gedetermineerd zou zijn, voltrekt de werkelijkheid zich buiten ons om, zijn wij speelbal. Maar de betekenis van beslissingen, keuzes dus op alle niveaus, is aantoonbaar. Het verleden is weliswaar onomkeerbaar, maar het voltrok zich niet onvermijdelijk. De tenminste relatieve openheid van elke historische situatie is zo tevens de voorwaarde voor een samenleving waarin mensen verantwoordelijk zijn voor hun handelen. Ondanks de vaak wel erg smalle marges en hoewel wij heel goed weten dat intentie en effect van handelen zeker niet noodzakelijkerwijze met elkaar in overeenstemming zijn, doet dat handelen er dus toe. Dat is behalve een mooie ook een beangstigende gedachte. Zij brengt ons na dit rijkelijk abstracte betoog ook terug bij de werkelijkheid van het verleden van oorlog, bezetting, vervolging en massaal geweld.

Voor de historicus houdt dit vooral een opdracht tot afstandelijk onderzoek in: zo goed mogelijk reconstrueren van het oorlogsverleden, dit vervolgens in de relevante context plaatsen, analyseren en interpreteren. Maar als betrokken lid van de samenleving kan ik er nóg een aansporing in zien: een aanmoediging om ons rekenschap geven van de betekenis van dit deel van het verleden, ook voor het heden. Wij dienen ons te realiseren dat het verleden zich niet in dezelfde vorm herhaalt en dat er geen eenvoudige lessen uit het verleden zijn te trekken. Concrete historische gebeurtenissen bijvoorbeeld in de Tweede Wereldoorlog en de moorden op de Joden, zijn uniek. Maar evenzeer geldt dat er veelvuldig oorlogen zijn en worden gevoerd, onderdrukkende regimes bestonden en bestaan en veelvuldig op grote schaal mensen werden en worden vermoord. Met afschuw nemen wij ook in het heden veel gruwelijk actualiteit elders waar. Wij in Nederland koesteren ons daarbij in onze democratische rechtsstaat, verzorgingssamenleving, relatieve veiligheid en materiële welvaart. Maar die actualiteit elders en het verleden, ook ons eigen verleden, nopen tot alertheid. Het kan in zekere zin zo maar opnieuw gebeuren, zij het in andere concrete vormen; en niet alleen elders, ook bij ons. De kwaliteit van onze samenleving spreekt niet vanzelf, maar behoeft voortdurend groot en klein onderhoud.

Herdenken –dat wil zeggen zich bezinnen op de gebeurtenissen van ons (oorlogs)verleden als gevolg van menselijk handelen– kan bijdragen aan die alertheid en het inzicht dat ook de kleine beslissingen er toe doen. Zo kom ik langs een flinke omweg toch weer tot een soortgelijke conclusie als waartoe zo vele 'témoins de l'histoire' en andere direct bij de geschiedenis van het Oranjehotel betrokkenen telkenmale kwamen. Juist diegenen die

door de bezetter in het Oranjehotel werden gevangen gehouden, kwamen daar terecht als gevolg van hun individuele beslissingen. Zij zetten zo hun stempel op de geschiedenis van de bezettingstijd. Juist hun handelen kan dus aanknopingspunt vormen voor bezinning. De traditie heeft daarom blijvende kansen. Dat is een bevredigende gedachte zolang het maar niet bij gemakzuchtig herhalen van leuzen blijft.

Met dank aan Karen Tessel (NIOD)